

Doklady pohrebných prejavov v období neolitu na východnom Slovensku

Veronika KASPEROVÁ

Smrť a jej materiálne prejavy v pohrebnom ríte zamestnávajú archeológov už od najstarších čias. V tejto súvislosti nám vyvstáva niekoľko otázok, ku ktorým bezpochyby patrí aj otázka počiatkov ukladania mŕtvych do zeme. Dodnes nevieme, či tomuto javu neprechádzala iná fáza manipulácie s ľudskými pozostatkami a ich ukladaním do hrobu.

Iným, rovnako vážnym problémom je nachádzanie tiel na sídliskách, pretože nevieme s istotou povedať, či ide o pohreb s následným uložením tela do jamy, alebo ide o pohodenie tela, či dokonca o stavebnú obeť. Rovnako sa stretávame s telami v rôznych jamách na sídlisku, pri čom tiež nie je jasné, či ide len o pohodenie tela alebo je to výsledok neznámeho rituálneho správania. V každom prípade vieme, že pohrebné a prechodové rituály boli súčasťou pochovávaní v mladšej dobe kamennej (Krekovič, 2005).

Súčasný stav poznania neolitických pohrebísk a hrobov na území Slovenska

V súčasnosti poznáme niekoľko významných archeologických lokalít, na ktorých sa našli kostrové pozostatky ľudí z mladšej doby kamennej na území Slovenska. Prevažne ide o hroby umiestnené v areáli sídlisk, napríklad lokalita Zalužice (okr. Michalovce), kde sa našiel najstarší neolitický hrob na našom území, ďalej sú to Zemplínske Kopčany (okr. Michalovce), Šarišské Michaľany (okr. Sabinov), Čičarovce (okr. Trebišov), Mlynárce (okr. Nitra) a Oborín (okr. Michalovce). Doteraz jediné najvýznamnejšie a najväčšie pohrebisko z mladšej doby kamennej bolo objavené v septembri roku 1964 v Nitre na Priemyslovej ulici, kde bolo odkrytých celkom 76 hrobov a pochovaní jedinci patrili ku kultúre s mladšou lineárnou keramikou (Pavúk, 1972).

Neolitické hroby na území východného Slovenska v kontexte sídliskových areálov a objektov

Na území východného Slovenska poznáme viacero lokalít, na ktorých sa našli kostrové pozostatky ľudí z mladšej doby kamennej. Všetky známe nálezy skeletov sú doložené len z hrobov nachádzajúcich sa v areáloch sídlisk alebo dokonca priamo v sídelných objektoch – domoch, pretože zatiaľ nepoznáme žiadne súvislý pohrebný areál prislúchajúci k neolitickej osade, pričom počet doteraz objavených hrobov, hrobových celkov a skeletov pochovaných v domoch, ani zďaleka nezodpovedá výške počtu obyvateľov neolitu na území východného Slovenska.

K najvýznamnejším lokalitám, na ktorých prebehol archeologický výskum v spätosti s nálezom skeletom patria lokality:

- Zalužice, kde bol nájdený najstarší neolitický hrob patriaci do obdobia kultúry s východnou lineárnou keramikou;
- Zemplínske Kopčany a Šarišské Michaľany, patriace do bukovohorskej kultúry trvajúcej počas strednej fázy mladšej doby kamennej;
- Čičarovce – mladý neolit;
- Oborín – na rozhraní neolitu a eneolitu.

Zalužice

Objav archeologickej lokality v Zalužiciach, časť Malé Zalužice, poloha Blatá (asi 5 km východne od Michaloviec) sa udial v októbri a novembri 1991 pri prospekcii južného pobrežia Zemplínskej šíravy, kedy bolo za zníženej hladiny objavených 6 sídliskových objektov z obdobia neolitu. Zistené sídliskové objekty, ktoré tvorili zároveň centrálny areál osady, sa rozprestierali na rozlohe 80 x 50 m. Preskúmané boli len objekty 1/91, 5/91 a čiastočne odkryté boli jamy 2/91, 3/91, 4/91, ktoré boli opäť zaliate vodou nádrže Zemplínska Šírava (Vizdal, 1992).

Do roku 1996 bola odkrytá plocha o rozmeroch 2100 m² a bolo odkrytých 19 sídliskových jám v dvoch formáciách, východnej, ktorú tvorilo 12 objektov a západnej, 7 objektov. Z celkového počtu bolo 13 objektov zaradených do niekoľkých vývojových fáz kultúry s lineárnou keramikou (prvá vlna osídlenia, patriaca do fázy proto-Kopčany, sa vzťahuje na objekty 1B/91, 1/94, 2/94; druhou zastúpenou fázou bola fáza Kopčany týkajúca sa 8 objektov – 1A/91, 4/91, 5/91, D/93, 2/91, 3/91, C/93, 3/94; do horizontu medzi skupinami Kopčany a Raškovce boli zaradené dva objekty – 4/94 a 5/94; do mladolineárnej skupiny Raškovce bol zaradený objekt B/93; kvôli absencii materiálu sa nepodarilo časovo zaradiť šesť objektov – A/93, I/92, II/92, 7/94, 6/94, E/93, sú však považované za prislúchajúce k neolitickému osídleniu lokality) (Vizdal, 2005).

Vo východnej časti objektu 1A/91 bol odkrytý jediný kostrový hrob zo Zalužíc. Jama bola zahĺbená 55 cm pod povrchom. „*Mŕtvy bol uložený v skrčenej polohe k južnému okraju jamy. Zásyp tvorila tmavošedá hlina. Telo bolo uložené hlavou k východu. Lebka spočívala na pravom spánku. Paže boli nerovnomerne skrčené vedľa hrude, kosti panvy boli strávené úplne. Kostra bola výrazne narušená, avšak chrup svedčí o dospelom jedincovi. Pohrebnú výbavu tvorilo 85 ks fragmentov keramiky.*“ (Vizdal, 2005, s. 173) Objekt 1A/91, v ktorom sa skelet našiel, je časovo zaradený do skupiny Kopčany, ktorá bola fázou východnej lineárnej keramiky, čo znamená, že sa jedná o doteraz najstarší hrob z obdobia mladšej doby kamennej na území východného Slovenska.

Zemplínske Kopčany

V rokoch 1971 – 1972 sa udial v Zemplínskych Kopčanoch (okr. Michalovce) záchranný výskum. Dôležitosť lokality spočíva vo viacerých fázach osídlenia od sídliska kultúry so staršou lineárnou keramikou až po sídliská z mladšej doby rímskej a sporadického slovanského osídlenia z 9. a 10. storočia.¹ Na základe nálezov

¹ Sled osídlenia: 1. Sídlisko so staršou lineárnou keramikou, 2. Sídlisko s mladšou lineárnou keramikou, 3. Sídlisko bukovohorskej kultúry, 4. Pohrebisko bukovohorskej kultúry,

v Zemplínskych Kopčanoch sa podarilo spresniť chronológiu staršieho a stredného neolitu na východnom Slovensku a v celom Potisí (Šiška, 1974).

V horizonte spadajúcom do osídlenia z obdobia stredoneolitickej bukovohorskej kultúry bolo okrem šiestich sídliskových objektov odkrytých päť hrobov. Hroby mali základnú orientáciu V-Z, kostry ležali v silne skrčenej polohe na ľavom boku a hroby obsahovali milodary pozostávajúce z keramiky, o počte približne 5-7 nádob (Šiška, 1974).

Pohrebisko v Zemplínskych Kopčanoch je celkovo prvým pohrebiskom stredoneolitickej bukovohorskej kultúry na východnom Slovensku, čo je zároveň najstarším dokladom skupinovného neolitického pohrebného ritu na tomto území (Šiška, 1974).

Šarišské Michal'any

V roku 1980 bolo v Šarišských Michal'anoch (okr. Sabinov), poloha Fedelemka, pri poľnohospodárskych prácach narušených viacero neolitických objektov. K dnešnému dňu poznáme zo Šarišských Michalian 16 objektov patriacich kultúre s východnou linárnou keramikou, 206 objektov a 17 hrobov patriacich do bukovohorskej kultúry a štvrtá fáza osídlenia patrí do bádenskej kultúry, a tú reprezentuje 34 objektov a dva hroby (Šiška, 1986).

K bukovohorskému osídleniu patrí 17 kostrových hrobov nepravidelne rozmiestnených po celej rozlohe osady, pričom stupeň zachovania skeletov bol rôzny a závisel od hĺbky hrobov a ich narušení mladšími sídliskovými objektmi, takže niektoré skelety sa zachovali vo výbornom stave, iné v horšom (Šiška, 1986).

Hroby boli oválneho alebo pravouhlého tvaru², zo 17 výkopov hrobov nositeľov bukovohorskej kultúry boli pozostatky 16 individuí k dispozícii na odbornú antropologickú analýzu. Z výkopov 1 a 7 sa nezachoval žiaden antropologický materiál. V hrobe 10 boli zistené kosti dvoch individuí. Lebky a pozostatky lebiek boli zistené v deviatich hroboch. Izolované fragmenty lebečných kostí boli zistené z troch a fragmenty skeletov bez lebky boli získané z piatich hrobov.

Pri piatich individuíach sa konštatujú stopy sfarbenia povrchu kostí červenou farbou (hroby 4,6, 9, 11 a 14). Vždy bolo prítomné sfarbenie lebky, ale v prípade mládežníckeho individua z hrobu 11 bola zafarbená pravá kľúčna kosť a pravá stehenná kosť. Deti boli pochované v štyroch hroboch. Mužské skelety boli určené len dva, ženské pohlavie bolo potvrdené šiestich prípadoch. Jeden skelet patrí mladistvému individuu a pohlavie troch dospelých individuí nie je potvrdené (Jakab, 1986).

Hroby zo Šarišských Michalian nám poskytujú nový náhľad na pohrebný rítus nositeľov bukovohorskej kultúry, ktorý bol dovtedy patrný iba zo šiestich hrobov v Zemplínskych Kopčanoch. Špeciálnu pozornosť pútajú kostrové pozostatky s časťami tela posýpanými červenou hlinkou, čo môže symbolizovať krv ako nositeľku života.

5. Sídlisko tiszapolgárskej skupiny, 6. Sídlisko bádenskej kultúry, 7. Sídlisko z mladšej doby rímskej a sporadické slovanské osídlenie z 9. a 10. storočia.

² Pravouhlé hroby merali 60-80 x 100 – 180 cm.

Čičarovce

Po bukovohorskej kultúre je na východnom Slovensku badateľný hiát. Ďalšie známe osídlenie reprezentujú nálezy potiskej kultúry, sústredené hlavne na území Zemplína. Takouto, pre nás významnou lokalitou z hľadiska prejavov pohrebného rítu, je lokalita Čičarovce (okr. Trebišov).

Najvýznamnejším celkom na lokalite v Čičarovciach je šachtovitá vyhlíbenina, kultový objekt A/76. Objekt A/76 predstavuje jama s rozmermi 3,8 x 3 m, o ktorej sa napokon potvrdilo, že sa jedná o kultovú šachtu, v ktorej sa nachádzali 3 mŕtvi jedinci s milodarmi. Jedná sa o postupné pochovávanie jednotlivcov s výnimočným postavením v spoločnosti. Jednotlivé hrobové celky boli od seba oddelené vrstvami pôdy s hrúbkou 40-60 cm a kultová jama bola etapovite vyplňovaná vždy v súvislosti s pochovávaním ďalších jednotlivcov v jej strede.

Pozornosť púta hlavne fakt, že v súlade s nezvyčajnými spôsobmi postupného pochovávaní možno mŕtvych v šachte považovať za príslušníkov šamanskej vrstvy, ktorí sami kult uskutočňovali (Vizdal, 1980).

V hrobe označovanom ako 3/76, ktorý činil najvyššiu nálezovú vrstvu v obetnej jame sa nachádzala kostra muža v skrčenej polohe, ležiaca na pravom boku, orientovaná v smere JZ-SV. Zatiaľ čo horná časť tela bo akoby násilne vyrovnaná, s hlavou vystretou dozadu, dolné končatiny boli prísne skrčené. Ruky mŕtveho sa dotýkali nahor zahnutých kolien. Mŕtveho z čelnej strany obklopovali keramické nálezy, poniže nôh a za chrbtovou časťou sa nachádzali kosti zvierat (Vizdal, 1980).

„Výnimku tvorili zvyšky masky s parohami a kančím kľom nad hlavou mŕtveho. Medzi parohami, a inými zvieracími kosťami sa dali rozoznať roh tura, pancier korytnačky, jelenie parohy, rebrá hovädzieho dobytky a rybie kosti.“ (Vizdal, 1980, s. 15)

Oborín

Neskorneolitické nálezy z Oborína, ktorých súčasťou boli aj tri kostrové hroby zaradzujeme v súčasnosti do kontextu skupiny Csöszhalom – Oborín. Táto klasifikácia sa opiera o typologické a výzdobné prvky, ktoré korešpondujú s nálezmi z viacerých maďarských lokalít (Herpályi) a Tiszapolgár. Spomínaná skupina predstavuje pracovne vytvorený predel medzi neolitom a eneolitom vo východnej časti Karpatskej kotliny (Vizdal, 1970).

Zmeny v náboženských predstavách a ich odraz v pohrebných rituáloch v období neolitu na východnom Slovensku

Zmena v náboženských predstavách sa udiala v závere neolitu, v takzvanom postbukovohorskom období, kedy na územie východného Slovenska po hiáte prichádzajú nové komunity. Tento faktor vytvoril predpoklad pre vznik nových spoločenských pomerov a pre vytvorenie patrilineárneho systému usporiadania spoločnosti, či párovej rodiny (Vizdal, 2011).

Aj keď náznaky prvých premien v hospodárstve či spoločnosti neolitikov badáme už období bukovohorskej kultúry, jej najväčší rozvoj na území východného Slovenska môžeme vidieť v mladšej dobe kamennej, ktorú reprezentuje na tomto území potiská kultúra. Tým, že nositelia ľudu s vypichovanou keramikou priniesli na

toto územie novú surovinu pre výrobu nástrojov – pazúrik, vyžadoval si obchod spojený so získavaním tejto suroviny ďaleké výpravy do nových oblastí, pričom obchodníci potrebovali ochranu *vyšších bytostí*, čo podnietilo rozvoj zmien v duchovnej sfére (Vizdal, 2011).

Nastupujúci patrilineárny systém sa tak začal prejavovať hlavne s príchodom kovu – medi a to znamenalo rozpad matrilineárnej sústavy. Pretože vzrastal význam kovu, úmerne vzrástol aj význam muža pri jeho získavaní, ťažbe, či výrobe zbraní a šperkov z neho. „*Organizácia spoločnosti prechádzala postupne do rúk mužov, a tým vznikali predpoklady k vzrastu jeho významu aj v náboženskej oblasti viedajšej nadvstavby. Najprv iba v niektorých úsekoch kultúry, neskôr od mladšieho neolitu v kulte ako celku.*“ (Vizdal, 2011, s. 6) Skončil teda kult matky, ktorý nahradil kult „praotca“. Nastala zmena nadvstavby spoločnosti.

Na území východného Slovenska najlepšie reprezentuje túto zmenu lokalita Čičarovce, ktorú objavil J. Vizdal. Na lokalite bol objavený komplex objektov, ktorý je považovaný za kultový areál potiskej kultúry. Sídliskové objekty na tejto lokalite sú umiestnené do pentagonálnej formácie, ktorej stredom prechádza línia dvanástich hrobov zoradených diagonálne v smere SZ-JV (Vizdal, 2011). Súčasťou tejto línie hrobov je aj spomínaná kultová pohrebňá šachta označená ako A/76, ktorá demonštruje prvky prvotných náboženských predstáv, ako napríklad animizmu, animatizmu, démonizmu, či prototeizmu. Vzhľadom na nálezy v sídliskových objektoch sa predpokladá, že tieto objekty slúžili zrejme ako svätyne – ústrednú funkciu mal objekt F/76 (v ktorom sa našli: úžitková keramika, zdobená keramika, antropomorfné nádoby, prítomnosť oltára alebo kultovej pece, kamenné artefakty; budova mohla slúžiť na prípravu pokrmov slúžiacich pre jednotlivé rituály), ktorý okrem úlohy svätyne plnil funkciu príbytku člena rodu vykonávajúceho kultové obrady. Ostatné štyri objekty mohli byť miestami aktivít spájaných s prípravou rituálov, ako napríklad liečiteľstvo, zariekavanie, veštenie, či meditácia (Vizdal, 2011).

Úvahy o šamanizme v mladšej dobe kamennej

Milodary nájdené v diagonálne usporiadaných hroboch spolu s kultovou šachtou A/76 svedčia o významnom postavení pochovaných, medzi ktorými možno badať osoby späté s kultom – šamanov a kňazky. Mimoriadne postavenie má už spomínaná kultová šachta, v ktorej v štyroch nálezových horizontoch boli pochovaní jediní hodní označenia šaman. Každá vrstva v šachte, do ktorej sa vkladali pozostatky jedinca bola očistená ohňom, čo mohlo predstavovať úkon súvisiaci s rodiacim sa kultom slnka. V nižších vrstvách A1 – A3 boli okrem ústrednej postavy zaznamenané aj pozostatky rituálne usmrtených jedincov vo veku 10 – 15 rokov, ktorí mohli plniť funkciu sprievodcov, či pomocníkov šamana na druhom svete, v záhrobí. V nálezovej vrstve A4 spočíval mŕtvy sám v neporušenej polohe. „*Usporiadanie doplnkov a „magických predmetov“ ho jednoznačne zaraďuje do vrstvy dedičných vykonávateľov kultovo-rituálnych praktík v šachtovom hrobe.*“ (Vizdal, 2011, s. 15) V inventári hrobu sa objavujú hlavne dvojkónické misy na dutej nôžke zdobené nekonečným ornamentom, či miniatúrne nádoby zrejme používané na podávanie halucinogénnych nápojov, ktoré mali privodiť stav umožňujúci komunikáciu s duchmi, predkami či inými nadprirodzenými postavami. V každom hrobe kultovej šachty boli nájdené zvieracie

kosti – kosti z rýb, vtákov, korytnačie panciere, lebky psov – vlkov, rohy z tura, jelenie parožie, rebrá hovädzieho dobytku. Všetky mohli symbolizovať ako možnosť lykantropie, tak tri vrstvy sveta – podsvetie, zem a nebo. Odev šamana bol ozdobený perím, čo mohlo symbolizovať vystupovanie duší šamanov do neba. Súčasťou odevu bola zvieracia maska z organickej hmoty s doplnkami zvieracích rohov, ktoré symbolizujú predstavy úrodnosti a plodnosti. Objekt A/76 obsahoval aj kultovo-umelecké artefakty: torzo plastiky ženy, zoomorfne držadlo pokrývky v tvare býčka, hlinený terč. Prítomnosť hudobných nástrojov v inventári hrobov demonštrujú časti hlinených hrkálkov, pretože práve s mužom – šamanom je spájaná hudba a spev ako súčasť posvätných obradov (Vizdal, 2011).

Literatúra:

JAKAB, J.: 1986. Grundlegende anthropologische Charakteristik von Skeletten der Träger der Bükker Kultur aus Šarišské Michaľany. In Slovenská archeológia. 1986, roč. 34, č. 2, s. 455-462.

KREKOVIČ, E.: 2005. Archeológia smrti. In Kováč, Milan – Kovács, Atilla – Podolinská Tatiana. Cesty na druhý svet : Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta. Bratislava: Chronos, 2005, ISBN 80-89027-15-6, s. 163-166.

PAVÚK, J.: 1972. Neolithisches Gräberfeld in Nitra. In Slovenská archeológia. 1972, roč. 20, č. 1, s. 5-105

ŠIŠKA, S.: 1974. Abdeckung von Siedlungen und einem Gräberfeld aus der jüngeren Steinzeit in Kopčany, Kreis Michalovce. In Archeologické rozhledy. 1974, roč. 26, č. 1, s. 3-15.

ŠIŠKA, Stanislav: 1979. Die Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene. In Slovenská Archeológia. 1979, roč. 27, s. 245-290.

ŠIŠKA, S.: 1986. Grabungen auf der neolithischen und äneolithischen Siedlung in Šarišské Michaľany. In Slovenská Archeológia. 1986, roč. 34, č. 2, s. 439-454.

VIZDAL, J.: 1970. Neskoroneolitické nálezy z Oborína. In Slovenská archeológia. 1970, roč. 18, č. 2, s. 217-226.

VIZDAL, J.: 1980. Potiská kultúra na východnom Slovensku. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1980. 240 s.

VIZDAL, M.: 2011. Nábožensko-kultové praktiky ako odraz spoločenských zmien v neskorom neolite na Východoslovenskej nížine (Úvahy o prejavoch šamanizmu na lokalite potiskej kultúry v Čičarovciach). In Historia Ecclesiastica. 2011, roč. 2, č. 2, s. 3-22.

VIZDAL, M.: 2005. Neolitické sídlisko v Zalužiciach a jeho význam pre poznanie genézy kultúry s východnou lineárnou keramikou. In Mojdis Ján. Zrkadlo histórie II. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej Univerzity v Prešove, 2005, s.